

نگاهی به فهرست‌های مشترک استاد احمد منزوی

سوسن اصیلی

کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران

فهرستواره کتابهای فارسی

مجله سوم

پیکوش

احمد منزوی

فهرست مشترک
نسخه‌های خطی فارسی پاکستان

تألیف
احمد منزوی

مجله سیزدهم
دانشگاه بلاغی - دستور زبان - عروض و قافیه

نگارش فهرست مشترک کاری بسیار دشوار است که می‌باید سازمان‌های بزرگ با اعتبارات کلان و حمایت‌های سالیان دست به انجام آن بزنند. از آن جایی که تجربه نشان داده در کشور ما کارهای فرهنگی عظیم و بلندمدت متأسفانه به سرانجام نمی‌رسند و در نیمه راه می‌شوند، انجام چنین کارهایی تنها با «اراده و عشق» بزرگ مردانی که با شجاعت وارد چنین گود عظیمی می‌شوند میسر است. چنان که فهرست بزرگ و ارزشمند «الذریعه» محصول چنین «اراده و عشقی» است که تنها با پایمردی بزرگ مردی چون آقا بزرگ طهرانی می‌توانست به سرانجام برسد و همین «اراده و عشق» بود که در رگ‌های فرزندش «احمد منزوی» جاری شد و محصول آن چند فهرست مشترک موضوعی با ارزش و ماندنی شد.

فهرست نسخه‌های خطی فارسی

استاد احمد منزوی نخستین بار در سال ۱۳۴۸ با چاپ «فهرست نسخه‌های خطی فارسی توجه و علاقه خود را به تهیه کتابنامه بزرگی از آثار فارسی به شیوه‌ای منظم و موضوعی نشان دادند. فهرست نسخه‌های خطی فارسی که محل مراجعه بسیاری از پژوهشگران تاریخ علوم گوناگون ایرانی و اسلامی در سراسر دنیا می‌باشد، در هفت مجلد و سی و هفت بخش تدوین شده است. مروری بر این فهرست عظیم بر همگان روشن می‌سازد که کاری نیمه تمام است، چرا که جای برخی موضوعات مربوط به نسخه‌های خطی موجود در آن خالی است، مانند «منشآت یا نامه‌نگاری و دبیری»، «پیشه‌ها و آداب پیشه‌وران»، «زندگینامه‌ها یا تذکره‌ها» و «اسناد». البته در مقدمه جلد ششم وعده داده شده که بخش‌های مربوط به «تاریخ افغانستان، ترکمنستان، آذربایجان و ارمنستان، اروپا، امریکا و بخش سیر و تذکره‌ها» در جلدی دیگر بیاید، اما ظاهراً انجام این کار ادامه نیافته است و استاد منزوی این امر را در فهرستواره کتاب‌های فارسی دنبال کرده‌اند.

نگارش فهرست مشترک کاری بسیار دشوار است که می‌باید سازمان‌های بزرگ با اعتبارات کلان و حمایت‌های سالیان دست به انجام آن بزنند. از آن جایی که تجربه نشان داده در کشور ما کارهای فرهنگی عظیم و بلندمدت متأسفانه به سرانجام نمی‌رسند و در نیمه راه می‌شوند، انجام چنین کارهایی تنها با «اراده و عشق» بزرگ مردانی که با شجاعت وارد چنین گود عظیمی می‌شوند میسر است. چنان که فهرست بزرگ و ارزشمند «الذریعه» محصول چنین «اراده و عشقی» است که تنها با پایمردی بزرگ مردی چون آقا بزرگ طهرانی می‌توانست به سرانجام برسد و همین «اراده و عشق» بود که در رگ‌های فرزندش «احمد منزوی» جاری شد و محصول آن چند فهرست مشترک موضوعی با ارزش و ماندنی شد.

این مجموعه که در سلسله انتشارات موسسه فرهنگی منطقه‌ای در طول پنج سال به طور متوالی به چاپ رسید، اطلاعات مربوط به ۴۹۰۲۲ نسخه خطی فارسی را در موضوعات گوناگون، که در کتابخانه‌های مختلف اعم از خصوصی یا عمومی، داخلی یا خارجی موجود بودند، در اختیار پژوهشگران نهاد. در حال حاضر با گذشت حدود ۳۰ سال از انتشار این مجموعه از سرنوشت برخی از کتابخانه‌های خصوصی معرفی شده اطلاعی وجود ندارد و کسی نمی‌داند بر سر نسخه‌های خطی گاهی با ارزش آنها چه آمده است، به ویژه کتابخانه‌هایی که در نشریه نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران معرفی شده‌اند، مانند کتابخانه عبدالحسین بیات و برخی کتابخانه‌های عراق.

شیوه کار استاد در این فهرست و فهرست‌های مشترک دیگرشان در بخش کتابشناسی مشابه است و به ترتیب زیر در نظر گرفته شده است: ابتدا نام کتاب آمده است. برای نام کتاب از ارجاعات استفاده بسیاری شده است، یعنی اگر کتابی که به نام‌های مختلف شناخته شده، همه نام‌ها در ردیف الفبایی خود ذکر شده‌اند و به مشهورترین آنها که برای عنوان اصلی پذیرفته شده، ارجاع داده شده است.

پس از نام کتاب، نام نگارنده و تاریخ زندگی او و پس از آن فصول و ابواب و سپس چند عبارت کوتاه از آغاز کتاب آمده است. پس از آن منابع مورد استفاده ذکر شده است. پس از بخش کتابشناسی، نسخه‌شناسی نسخه‌های موجود از کتاب معرفی شده به ترتیب تاریخ کتابت آمده است. این بخش شامل شماره ردیف، محل نگهداری، شماره نسخه در محل نگهداری اش، خط و کاتب و تاریخ کتابت، تعداد برگ‌ها و ارجاع به فهرست است.

برای تهیه این فهرست استاد از ۱۴۶ فهرست چاپی کتابخانه‌های ایران و خارج از ایران استفاده کرده‌اند. در برخی از نسخه‌ها ایشان اطلاعات مربوط به نسخه را از اصل نسخه استخراج کرده‌اند، نه از فهرست‌ها؛ در چنین مواردی منبع ذکر نشده و ایشان آنها را با کلمه «رویت» مشخص نموده‌اند. این امر به ویژه در مورد نسخه‌های کتابخانه ملک بیشتر به چشم می‌خورد. بعدها که فهرست کتابخانه ملک کامل شد، این آثار در آن فهرست‌ها معرفی شدند. از منابع دیگر استاد در این فهرست یادداشت‌های دکتر جان لایونگود است که ظاهراً وی زمانی از نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس فهرست‌برداری کرده است و استاد از یادداشت‌های چاپ نشده وی در این فهرست استفاده کرده‌اند.

به دلیل این که تقسیمات موضوعی به کار گرفته شده در این فهرست از آن استاد می‌باشد و با اندک اضافاتی در فهرست‌های بعدی نیز همین تقسیم موضوعی به کار گرفته شده، لذا فهرست موضوعات شش جلد «فهرست نسخه‌های خطی فارسی» به ترتیب در اینجا ذکر می‌گردد:

تفسیر، قرائت، درباره قرآن، ریاضی، ستاره‌شناسی و اختربینی، طبیعیات، پزشکی، کیمیا، دایره‌المعارف و چند دانشی، فلسفه، کلام و عقاید، عرفان،

منطق، فلسفه عملی، ملل و نحل، بابی و ازلی و بهایی، کلیات ادبی، خط، فرهنگنامه، دستور زبان، دستور نامه‌نگاری، بلاغت، عروض و قافیه، معما، دیوان، منظومه‌ها، شروح منظومه‌ها و شروح متون ادبی، نثرهای ادبی و منشآت ادبی و توصیف‌ها، مناظره‌ها و امثال و مقامه و شوخی و هزل، افسانه و حکایت و نمایشنامه، موسیقی، جغرافیا، سفرنامه، تاریخ (کلیات) و روزنامه‌های خبری، تاریخ عمومی، تاریخ ایران، ادیان و سرگذشت و سیرت پیامبران و امامان و امامزادگان و مناقب و سوگواری، آنان در شبه قاره هند. پس از این که آخرین جلد این فهرست به چاپ رسید، کتابخانه‌های بسیاری در ایران فهرست‌های جدیدی منتشر کرده‌اند و نسخه‌های بسیاری را فهرست کرده‌اند، از آن جمله‌اند: جلد‌های ۱۶ و ۱۷ فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران که ۴۶۵۰ نسخه از مجموعه این کتابخانه را در خود دارند و تقریباً جای نیمی از نسخه‌های فهرست شده کتابخانه مرکزی در «فهرست نسخه‌های خطی فارسی» خالی است و همین طور فهرست کتابخانه حضرت آیه الله مرعشی نجفی که در این فهرست تنها از جلد یکم آن استفاده شده است و از سال ۱۳۵۳ تاکنون سی جلد از فهرست‌های این کتابخانه به چاپ رسیده است و کتابخانه‌های آستان قدس و ملی و مجلس نیز هر کدام تا کنون به ترتیب ۲۱، ۱۹ و ۳۰ جلد فهرست منتشر نموده‌اند.

یکی از مسائل قابل توجه در دو فهرست مشترک استاد منزوی این است که ایشان برای نسخه‌ها، شماره ردیف ذکر کرده‌اند و در پایان یک دوره فهرست به راحتی می‌توان فهمید که مجموعاً چند نسخه در سراسر فهرست معرفی شده است که کاش شماره ردیف برای عناوین هم در نظر گرفته می‌شد تا تعداد عناوین معرفی شده در فهرست هم مشخص شود.

در پایان برخی بخش‌های

این فهرست، نمایه‌هایی برای بازیابی بهتر البته عموماً از مؤلفان آمده است که به ترتیب زیرند:

- ۱- فهرست مؤلفان علوم قرآنی (ج ۱)؛ فهرست مؤلفان علوم ریاضی و ستاره‌شناسی (ج ۱)؛ فهرست مؤلفان علوم تجربی (ج ۱)؛ فهرست مؤلفان جلد دوم؛ فهرست سرآغاز منظومه‌ها (ج ۴)؛ فهرست مؤلفان بخش‌های ادبی (ج ۵)؛ فهرست مؤلفان بخش موسیقی (ج ۵).

فهرست نسخه‌های خطی فارسی

جلد چهارم

نخاسته

احمد مسزوی

نشریه شماره ۳۸

موسسه فرهنگی منطقه‌ای

فهرست نسخه‌های خطی فارسی پاکستان ۱۴ جلد

مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد ۱۳۶۲-۱۳۷۱ پس از چاپ شش جلد فهرست نسخه‌های خطی فارسی، استاد احمد منزوی راهی پاکستان شدند. پیداست که اندیشه تدوین فهرست بزرگ کتاب‌های فارسی در آنجا نیز با ایشان بوده است. چرا که در پاکستان نیز در صدد تهیه فهرستی از آثار فارسی موجود در این کشور برآمدند. با همین ملاحظه به همراهی عده‌ای دیگر شروع به فهرست‌برداری از کتابخانه‌های شخصی و عمومی در شهرها و روستاهای پاکستان کردند. چنان که در مقدمه فهرست آمده از ۲۱۶ کتابخانه عمومی و شخصی فهرست‌برداری شد. (ج ۱ ص ۱۷). البته در مقدمه همین جلد نام همکاران ایشان در تهیه فهرست و منابع مورد استفاده ذکر شده است (ص ۲۱).

شیوه موضوع دادن این فهرست نیز با اندکی تفاوت از ترتیب فهرست نسخه‌های خطی فارسی پیروی می‌کند. برای مثال دومین موضوع پس از تفسیر در اولی قرائت است و در این فهرست تجوید. و به جای موضوع بابی، ازلی و بهایی، موضوع هندویی آمده است. در این فهرست موضوع پیشه‌ها و آداب پیشه‌وران و بعد نامه‌نگاری، داستان‌ها، منظومه‌ها، جغرافیا، سفرنامه، تاریخ (کلیات، جهان، ایران، پیامبران و اسلام و امامان، شبه قاره، افغانستان، آسیای میانه، عثمانی، اروپا و آمریکا)، زندگینامه سراینندگان، زندگینامه پیران و دیگر بزرگان، دانش‌های بلاغتی، دستور زبان فارسی، دستور زبان اردو و ترکی و عربی، عروض و قافیه اضافه شده است. در این فهرست برخی موضوعات نیز حذف شده است.

آنچه مسلم است این که تغییرات داده شده در ترتیب و شیوه موضوع دادن با توجه به نوع نسخه‌های موجود صورت گرفته است. اطلاعات کتابشناسی در این فهرست مفصل‌تر از «فهرست نسخه‌های خطی فارسی» است و در این فهرست استاد به ویژه درباره زندگی مؤلف اطلاعات بیشتری را ارائه کرده‌اند. در بخشی که آغاز نسخه بیان شده عبارات بیشتری از آغاز کتاب ذکر گردیده است.

جلد دوم این فهرست قابل توجه است به جهت این که در بخش ملل و نحل آن نسخه‌هایی درباره فرقه‌های گوناگون موجود در پاکستان معرفی شده‌اند که احتمالاً نمی‌توان نسخه‌هایی از آنها در نقاط دیگر دنیا یافت. مانند چهارده خانواده از عبدالنبی شطاری که به بیان ۱۴ خاندان مشهور، که سلسله طریقت ایشان به حضرت علی (ع) می‌رسد، می‌پردازد.

تعداد نسخه‌هایی که در این فهرست معرفی شده‌اند و نسخه دیگری از آنها در «فهرست نسخه‌های خطی فارسی» معرفی نشده، بسیار زیاد است و این امر نمایانگر گستردگی نسخه‌های خطی فارسی در شبه قاره است و نشان می‌دهد تهیه چنین فهرستی برای نسخه‌های خطی فارسی دیگر مناطق شبه قاره ضروری است. آثار مربوط به موضوعات زیرمجموعه تاریخ

شامل تاریخ افغانستان، آسیای میانه، عثمانی، اروپا و آمریکا که در «فهرست نسخه‌های خطی فارسی» نیامده در این فهرست در جلد دهم معرفی شده‌اند، البته به دلیل این که تنها نسخه‌های موجود در پاکستان در این فهرست شناسایی شده‌اند، واضح است که بخشی از هدف فهرست نسخه‌های خطی فارسی برآورده شده است.

از ویژگی‌های این فهرست نمایه‌های آن است که شامل فهرست نام کتاب‌ها، مؤلفان و نام کسان بوده و برای یافتن نسخه‌های موردنظر و افراد مورد جستجوی پژوهشگران بسیار بالارزش است. در پایان جلد چهارم یک نمایه برای چهار جلد اول وجود دارد. در مقدمه جلد پنجم که بسیار مفصل هم هست استاد منزوی شیوه کار تدوین این فهرست را شرح داده‌اند که بیانگر دقت و نظم بسیار بالا در انجام این کار بزرگ است. در پایان جلد پنجم هم نمایه‌ای از نام کتاب‌ها و نام نگارندگان آمده است. به همین ترتیب فهرستی در پایان جلد ششم که موضوع آن داستان می‌باشد نگاشته شده است و شامل فهرست نام کتاب‌ها، فهرست نام نگارندگان و فهرست نام کسان افسانه‌ای است و تا پایان برای هر جلد نمایه‌ای این چنین تنظیم گشته است.

از جلد پنجم این فهرست در پایان هر جلد متناسب با موضوع آن جلد بخشی با عنوان فهرستواره اضافه گشته است که در واقع بخش‌هایی از کتاب «فهرستواره کتاب‌های فارسی» است. موضوعات نامه‌نگاری و دبیری، داستانها، منظومه‌ها، سفرنامه‌ها، جغرافیا، تاریخ - کلیات، تاریخ جهان، تاریخ ایران، تاریخ پیامبران و اسلام و امامان، تاریخ شبه قاره، زندگی‌نامه سراینندگان، زندگی‌نامه پیران و دیگر بزرگان، بلاغت، دستور زبان فارسی، دستور زبان عربی، دستور دیگر زبان‌ها و عروض و قافیه در آن به چاپ رسیده است. ظاهراً استاد منزوی در آن زمان فرصت را مناسب دانسته‌اند تا اطلاعاتی را که گردآوری کرده بودند به همان ترتیب به صورت ضمیمه فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان منتشر کنند.

در سال ۱۳۷۸ انتشارات پیام آزادی دو جلد فهرست از استاد احمد منزوی به چاپ رسانید: ۱- فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی علوم قرآنی در ایران. ۲- فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی علوم قرآنی در پاکستان. اولین کتاب، سه بخش نخست جلد اول فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی است که عیناً به طور مستقل به چاپ رسیده است. البته علی‌رغم این که در صفحه عنوان محدوده ایران مشخص گردیده است، اما نسخه‌های کتابخانه‌های خارج از ایران نیز معرفی شده‌اند.

دومین فهرست نیز همه نسخه‌های سه بخش نخست فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان را معرفی کرده است. هر دو فهرست فاقد نمایه مؤلفان هستند.

فهرستواره کتاب‌های فارسی

انجمن آثار و مفاخر فرهنگی و مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی. شش جلد. ۱۳۸۱-۱۳۷۴

این فهرستواره مرحله‌ای دیگر از طرح استاد احمد منزوی است و آن مجموعه‌ای است که از سال ۱۳۴۸ با چاپ جلد اول «فهرست نسخه‌های خطی فارسی» بنایش گذاشته شده و اکنون به ثمر نشسته است و در حال تهیه و انتشارات. این فهرست با شیوه اندکی متفاوت از دو فهرست دیگر به چاپ رسیده است. در این فهرست هدف معرفی همه کتاب‌های فارسی اعم از خطی یا چاپ سنگی است و به همین دلیل از ارائه نسخه‌شناسی نسخه‌های خطی چشم‌پوشی شده است. استاد، خود در مقدمه جلد نخست چنین نوشته‌اند: «هدف، تألیف کتابنامه‌ای است از نگاشته‌های فارسی، برحسب موضوع، و هر موضوع به ترتیب تاریخی، در بردارنده آگاهی‌های کتابشناسی و نسخه‌شناسی». (ص ۱۱)

ایشان در توصیف کارشان نوشته‌اند: «این کار باید در دو مرحله انجام گیرد: الف. سرشماری و به دست آوردن آگاهی‌های اولیه از همه نگاشته‌های فارسی، از کتاب‌ها، رساله‌ها، نامه‌ها، منشآت و کتابچه‌ها و هر آنچه بدان اثر مکتوب نام نهاده‌اند. این مرحله از اثر را این ناچیز «فهرستواره کتاب‌های فارسی» نام نهاده است. ب. تألیف کتابنامه بزرگ نگاشته‌های فارسی. در این مرحله، هدف همان است که در بالا بدان اشاره رفت. با استفاده از تجربیات پیشینیان، مانند بروکلیمان، استوری و سزگین، تألیف کتابی کامل‌تر و جامع‌تر، که اکنون جای گفتگو نیست و کسانی که دست به تدوین آن زنند در بیان طرح دقیق آن، شایسته‌تر از این ناچیز هستند». (ص ۱۱). در مقدمه این جلد استاد به طور کامل مراحل و شیوه کار را شرح داده‌اند. البته ایشان در مورد آثاری که معرفی شده‌اند، نوشته‌اند: «هدف آثاری بوده که نسخه‌هایی از آنها در دست است اما چه بسا میان آثار معرفی شده کتاب‌هایی هم باشد که «حضورشان روشن نیست» و نامشان از میان تذکره‌ها به این فهرست راه یافته است.» (ص ۱۶).

به لحاظ موضوعی این فهرست تلفیقی از «فهرست نسخه‌های خطی فارسی» و «فهرست مشترک نسخه‌های خطی پاکستان» است. اما استاد در این فهرست خود را مقید به ترتیب فهرست‌های پیشین نکرده‌اند و چنان که در مقدمه جلد نخست نیز توضیح داده‌اند «هر بخش زودتر آماده شد، زودتر چاپ خواهد گشت.» (ج ۱، ص ۵۸، پاورقی). همین ملاحظه سبب شده آن هماهنگی و ترتیب موضوعی که در دو فهرست پیشین رعایت شده بود در این فهرست کمرنگ گردد. برای نمونه در جلد نخست فهرستواره موضوعات جغرافیا، سفرنامه و داستان در یک مجلد آمده‌اند، در حالی که در

«فهرست نسخه‌های خطی فارسی» سفرنامه، جغرافیا و تاریخ که به لحاظ موضوعی نزدیکی بیشتری دارند در یک جلد گرد آمده‌اند.

روشن است که به دلیل این که کار فهرستواره هم اکنون در حال انجام می‌باشد، استاد به نسبت ۳۰ سال پیش که «فهرست نسخه‌های خطی فارسی» را تدوین کرده‌اند، از فهرست‌ها و منابع تازه‌تری بهره برده‌اند چنان که منابع و کتابشناسی‌های مورد مراجعه ایشان از ۱۴۶ مرجع به ۵۰۰ مرجع رسیده است. ضمن این که تعداد زیادی کتاب‌های چاپ سنگی نیز در فهرستواره معرفی شده‌اند و همین باعث شده مجموعه‌ای کامل‌تر در اختیار پژوهشگران قرار گیرد. در فهرستواره با توجه به وسعت و بزرگی کار و نیز با توجه به هدف مؤلف محترم که ارائه شناسنامه‌ای برای این آثار است، اطلاعات ارائه شده برای هر اثر در مقایسه با دو فهرست پیشین کمتر است.

در این فهرست نیز ترتیب کار به شکل زیر است: نام کتاب و نام مؤلف و تاریخ زندگانی وی و سپس ابواب و فصول که اگر طولانی باشد به اختصار ذکر گردیده است و پس از آن آغاز نسخه.

در بخش نسخه‌شناسی تنها فهرست موردنظر، جلد و شماره صفحه آن به عنوان ارجاع ذکر شده است و یافتن سایر اطلاعات به خواننده واگذار شده است. اما تعداد ارجاعات برای یک نسخه بیش از فهرست‌های پیشین است که به دلیل مراجعه به فهرست‌های جدید در این فهرستواره است. تعداد عناوین و نسخه‌های برخی موضوعات در مقدمه جلد اول به ترتیب زیر ذکر شده‌اند:

سفرنامه ۸۹۷ عنوان ۲۷۸۸ برگه

جغرافیا ۸۶۶ عنوان ۳۳۴۰ برگه

داستان ۲۴۵۰ عنوان ۱۹۲۳ برگه

کلیات ۸۲۰ عنوان ۱۹۲۳ برگه

تاریخ جهان ۶۲۰ عنوان ۵۰۹۴ برگه

کاش در این فهرست هم به شیوه دو فهرست پیشین اگرچه در متن فهرست که حداقل در مقدمه هر جلد تعداد عناوین و نسخه‌های معرفی شده، ارائه می‌شد. در پایان همه جلدها نمایه نام نگارندگان و نام کتاب‌ها آمده است. نمایه نام نگارندگان از آن جهت دارای ارزش ویژه‌ای است که زیر نام هر فرد آثار او هم آمده است و این برای شناسایی آثار یک مؤلف در یک موضوع اهمیت دارد.

ظاهراً در نظر است فهرستواره کتابهای فارسی در ۱۵ مجلد به چاپ برسد. از خداوند متعال سلامتی استاد احمد منزوی را خواهانیم و آرزوی توفیق ایشان و حمایت مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی برای ادامه این کار و انتشار ۹ جلد باقی‌مانده از این مجموعه را داریم.